

DOĞAL FELAKET VE ISTIRAPLAR KONUSUNDA KELAMCILARIN GRŐLERİ -Tahlil, Tenkid ve neriler-

Hulusi ARSLAN*

OPINIONS OF THE MUSLIM THEOLOGIANS ABOUT "THE PROBLEM OF NATURAL EVIL" AND EVALUATIONS OF THESE OPINIONS

This study deals first with the opinions of the Muslims theologians about "the problem of natural evil" and then with the evaluations of these opinions. The classical theologians almost unanimously agree that natural pain or suffering is the action of God. However, they have different opinions in solving the problem. According to Mu'tazila, God creates natural calamities and sufferings not to punish people but to admonish them, which is to test them with hardships and thereby teach them a lesson. By doing so, they would be warned of a far greater calamity in the hereafter. Nevertheless, God will compensate for the sufferings of this world in the other world. Hence, pains are not evil in the sight of God; on the contrary, they serve for a good purpose and justice. In this subject, Mturıd's opinions come closer to those of Mutazila's. According to Ash'arites, however, God can do whatever He wills in His dominion. Consequently, whether it be for a punishment or for no reason, pain inflicted by God is good for Him. In our view, some of these opinions seem contradictory to human experience and they also cause further difficult problems with regard to the nature of divine justice, problems which are hard to resolve. In this case, one would have to reinterpret the theories of 'warning and punishment. '

1. PROBLEM

İnsan, varoluŐundan itibaren hep içinde yaŐadığı dnyayı bir anlama kavuŐturma çabası içerisinde olagelmiŐtir. Onun bu çabası, son çözümlemede bir mutluluk arayışı olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bakıldığında Allah inancı, varlığı ve hayatı bir anlama kavuŐturan en temel unsurlardandır. Bu inanç sayesinde varlık, kaos ve tesadüf olmaktan çıkıp alfm, kadır, mrd bir mdebbirin eseri olarak insana hizmet

* Dr. , İnon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. harslan@inonu. edu. tr

eden bir nizam haline dönüşür. Buna ilaveten adalet, hikmet, rahman, rahim ve vedûd gibi adalet ve şefkat içerikli sıfatları da insanın Allah'a karşı güvenini besleyen ve onu iyimserliğe sevk eden hususlardır.

Ancak tecrübî hayat, insanı karamsarlığa sürükleyen bazı olaylarla karşı karşıya olduğumuzu da göstermektedir. Deprem, sel, kasırga, hastalık, açlık, kıtlık vs. birçok insanın acı çekmesine hatta ölümüne neden olan ve kalbimizde derin izler bırakan doğal olaylar mevcuttur. İşte bu gibi olayların, Allah'ın yukarıda saydığımız sıfatlarıyla nasıl bağdaşacağı sorunu, bizim burada ele alacağımız konunun esasını teşkil etmektedir. Aslında konu, Din Felsefesinde "kötülük problemi" olarak ele alınmaktadır. Bu sebeple, meselenin daha iyi anlaşılması açısından felsefî anlamda, kötülük problemi üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Kötülük problemi, dünyadaki kötülüklerin iyi, her şeye kadir, her şeyi bilen bir Tanrı tasavvuru ile nasıl bağdaştırılabileceği sorunu olarak tanımlanabilir.¹ Problemin, kuramsal düzeyde ele alınışı Grek Felsefesine dayandırılır.² Bu probleminin, bazı dinî ve felsefî akımların doğmasına da tesir ettiği görülmektedir. Mesela o, Eski İran dinlerinden Mecûsîlik ya da Maniheizm'de olduğu gibi çift kutuplu tanrı anlayışının (dualizm) ortaya çıkma nedenlerinden sayılır.³ Keza, kötülüğün varlığı, Teizme karşı ileri sürülen bir itiraz olarak karşımıza çıkar. Nitekim kötülüğün varlığı, ateistlerin fikir planında en büyük dayanaklarından biridir.⁴ Zira ateistin geliştirdiği argümana göre; Tanrı varsa ve her şeyi biliyorsa, kendisi yapmasa bile, kötülüğün hangi şartlardan kaynaklandığını bilecek, keza o, her şeye kâdir ise kötülüklerin gerçekleşmesini önleyecek, böylece kötülük olmayacaktır. İşte bu sebeple ateistlere göre, Tanrının varlığı kötülüğün olmamasını, kötülüğün varlığı da Tanrının olmamasını gerektirir.⁵

Bu problemin çözümü noktasında gerek diğer din ve düşüncelerde ve gerekse İslâm düşüncesinde çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Allah'ın kötülüklerden sorumlu olmadığını belirtmek için genellikle kötülük, tabiî ve ahlakî diye ikiye ayrılmakta; birincisi İslâm filozoflarının yaptığı gibi maddenin her kemâli kabul edecek durumda olmadığına, ikincisi ise insana dayandırılmaktadır. Buna ilaveten kötülüğün, iyiliğin bilinmesi için gerekli olduğu, alemdeki estetik yapıyı tamamladığı gibi çözüm önerileri de ileri sürülmektedir.⁶

Biz, belli başlı kelimelerine göre meselenin yalnızca tabiî veya doğal kötülük boyutunu inceleyeceğiz. Ahlakî kötülükler, insan iradesinden kaynaklandığı için, doğal kötülük problemi, Allah'ın sıfatları açısından, ahlakî kötülük problemine oranla daha tartışmalı bir alandır. Nitekim yaşanan doğal felaketler karşısında, bunların, Allah'ın cezalandırması mı yoksa ibreti mi olduğu yolundaki sorular ve cevaplar sürekli gündemde kalmaya devam etmektedir. Bu yönüyle konunun önemli olduğu söylenebilir.

Konuya yaklaşım tarzımız, kesin bir çözüm getirme iddiasını içermemektedir. Problemi, tespit, tahlil ve tenkit şeklinde ele alacağız. Bunun yanında, bazı değerlen-

¹ Bkz. Cafer Sadık Yaren, *Kötülük ve Theodise*, Ankara, 1997, s. 34

² Charles Werner, *Kötülük Problemi*, çev. Sedat Umran, İstanbul, 2000, s. 13-21.

³ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1993, I, s. 277; Ayrıca bkz. Werner, *Kötülük Problemi*, s. 61

⁴ Peter Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İstanbul, 1993, 96; Necip Taylan, "Din Felsefesinde Kötülük Problemi", M. Ü. İ. F. D. , sy. 11-12, İstanbul, 1997, s. 47.

⁵ Richard Swinburne, *The Existence of God*, O. U. Pess, 1985, s. 200.

⁶ Bkz. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir, 1990, 4. Bölüm

dirmeler de yapmaya çalışacağız. Dolayısıyla, bu araştırmanın temel amacı, klasik İslâm Kelam okullarının probleme ilişkin görüşlerini tespit etmek ve yeni çözüm ve arayışların yolunu açmak için bu görüşlerin getirdiği sorunları ortaya koymaktır.

İmdi konuyu önce Mu'tezile, Eşarîler ve Mâturîdîler açısından incelemeye çalışalım.

2. MU'TEZİLENİN DOĞAL ACI VE İSTIRAPLAR KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Mu'tezilenin en önemli prensiplerinden biri adalettir. Dolayısıyla, Mutezilî düşüncede, kötülük problemiyle ilgili görüşler, bu prensip dahilinde şekillenmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile, yaşanan doğal acı ve ıstırapları ilahî adaletle bağdaştırmaya yönelik bir izah getirme çabası içerisindedir. Şimdi önce, Mu'tezileye göre, doğal acı ve ıstırapların failinin kim olduğunu tespit etmeye çalışalım.

Kâdî Abdulcebbar'a göre, elem, fiil olarak düşünülüğünde kudretin konusu olabilecek bir şeydir. O halde hem insan hem de Allah elemlere güç yetirebilir. Ancak ona göre Allah, hem dolaysız (mübtede') hem de dolaylı (mütevelled), yani bir sebep vasıtası ile elemlere kâdir iken insan, ancak dolaylı olarak kâdir olabilir.⁷ Görüldüğü gibi o, genel olarak düşünülüğünde, hem insanın hem de Allah'ın elemlerin faili olabileceğini ileri sürmektedir. Bu durumda, meydana gelen acı ve ıstırapın Allah'tan mı yoksa insanlardan mı olduğu nasıl tefrik edilecektir?

Kâdî Abdulcebbar'a göre, kişinin, kendisinden uzaklaştıramadığı, kendisi ve kendisi gibilerin yapması mümkün olmayan fiiller Allah'ın fiilidir. Bu nedenle ona göre, kişide, sebebi anlaşılamayan veya, her hangi bir (görünür) sebebe bağlı olarak meydana gelmeyen elemeler Allah'ın fiilidir. Mesela organlarımızın derinliklerinde meydana gelen acılar böyledir.⁸ Ona göre, insanlar elemleri ancak dolaylı olarak (mütevelled olarak, sebep ve vasıta ile) yapabilir. Oysa elemlerin çoğu bu şekilde meydana gelmez. Hastalıklar, kötürüm olmalar ve diğer kâdirlerden birinin kastı olmaksızın oluşan diğer elemeler bu şekildedir. O halde bunlar Allah'tandır.⁹ Mu'tezileden Ma'mer'in bu konudaki ifadeleri de şöyledir:

"Hastalık verdiği ve kötürüm yaptığı kimseyi hastalandıran ve kötürüm yapan Allah'tır. Hiç kimse kendi kendini hastalandıramaz ve kötürüm yapamaz. Ekin ve bitkilere gelen musibetler de Allah'tandır. Ekin ve bitkilere, insanların zulümleri sebebi ile ulaşan musibetlere gelince, Allah, bunlardan ve insanların yaptıkları zulümlerin fâili olmaktan berîdir."¹⁰

Bu ifadelerde, insanın yapmış olduğu kötülüklerden mümkün olduğu ölçüde Allah'ı tenzih etme çabası kendini açıkça hissettirmektedir. Buna karşılık, sebebi anlaşılamayan ve insanın yapması mümkün görünmeyen acı ve ıstırapların, Allah'ın fiili olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla, Mutezilî düşüncede, hastalık, sel ve deprem gibi olaylara bağlı olarak insanın çektiği acıların ilahî fiiller kapsamına dahil edildiğini söyleyebiliriz. Peki acaba bu durum, Allah'ın adalet ve hikmetiyle nasıl bağdaşabilir?¹¹

⁷ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl, el-Muğni*, XIII, s. 271-276.

⁸ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIII, s. 277.

⁹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIII, s. 367.

¹⁰ Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Reddî alâ İbni'r-Râvendî el-Mulhid*, thk. Albert Nasri Nader, Beyrut, 1957, s. 47.

¹¹ İbn Râvendî Mu'tezile'nin bu düşüncelerini şöyle tenkit etmektedir: "Kullarını hastalandıran hikmetli biri değildir, onları gözeten ve onlara acıyan değildir. Yine, onlara fakirlik ve belâlar veren hikmetli biri değildir.

Adalet ve hikmeti felsefelerinin en temel noktalarından biri olarak gören Mu'tezileye göre bunlar, Allah açısından kötülük olarak görülemez. Zira onlara göre kötülük yapmanın iki temel sebebi vardır. Bunlar; **ihtiyaç** ve **cehalettir**. Allah mutlak yetkin varlık (el-ğani) olduğundan hiçbir şeye muhtaç olmadığı gibi kötülük yapmaya da muhtaç değildir. Keza O, zati ile alim olduğundan bilinmesi mümkün olan her şeyi bildiği gibi kötülüğü ve onu yapmaya muhtaç olmadığını da bilir. O halde O, kötülük yapmaz.¹² Diğer taraftan Mu'tezile'ye göre, Allah'ın fiillerinde bir hikmet ve maksadın bulunması gerekir. Zira hakim olan, bir fiili mutlaka bir hikmet ve maksad için işler. Maksatsız fiil ise boş ve anlamsızdır. Keza hakim olan, bir fiili ya kendi faydasına ya da başkasının faydasına işler. Allah Teâlâ faydalanmaktan uzak olduğuna göre o, fiili başkasının faydası için yapar.¹³

Netice itibarıyla, Mu'tezîlî anlayışta ilâhî fiillerin amacı insanları faydalandırmaktır. Bu anlayışa göre, Allah'ın acı ve ıstırap vermesi, insanların bunlardan ibret almaları ve imtihan edilmeleri gibi faydalı bir amaca yöneliktir. Örneğin hayvanların ve çocukların acı çekmesi, insanların bunlardan ibret ve ders çıkarması içindir.¹⁴ Başka bir ifadeyle, Allah Teâlâ'nın insanlara ulaştırdığı hastalık, ölüm, yangın, sel ve yıkım gibi belâ ve musibetler mihnedir.¹⁵ Yani bela ile denemek, imtihan etmektir. Kâdî Abdulcebbar'ın konuyu izah ederken kullandığı *mihne* ve *i'tibâr* kavramlarının birbirine yakın anlamları vardır. *Mihne*, zorluk, bela ve musibetlerle deneme, imtihan etme¹⁶ anlamına gelirken; *i'tibar* kavramı, meydana gelen bir olay üzerinde düşünmek ve kıyas ve istidlal yaparak başka olaylar için ondan sonuç çıkarmak, ders almak¹⁷ anlamına gelir.

Câhız da insandaki hoşlanma ve hoşlanmama duygularının, faydalı ve zararlı şeylerden ders çıkarma sonucuna götürdüğünü söyler. Ona göre, insan duyuşal olarak o şekilde yaratılmıştır ki, ihtiyaç duyduğu şeyi alır ve zararlı olan şeylerden kaçınır, hoşlandığı şeyi alır, hoşlanmadığını bırakır, hoşlandığına şükreder, hoşlanmadığına da sabreder. Böylece o, hoşlanmadığı şeyle cezanın keyfiyetini, hoşlandığı şeyle de mükafatın keyfiyetini anlar.¹⁸ Bu hususta, Kâsım ed-Dimeşkî'nin İbn Râvendî'ye cevaben sarfettiği sözler de yukarıdaki fikirleri destekler mahiyettedir:

"Gerçekten fesâd olan şeyler, insanların yapmış olduğu kötülükler (ma'siyet) dir. Allah'ın yapmış olduğu kuraklık, kıtlık ve çoraklık ise gerçekten değil mecâzen şer ve fesâddır, gerçekte bunlar fayda (salâh) ve hayırdır. Çünkü Allah Teâlâ'nın, kullarına yapmış olduğu şey, onları gözetmek için ve onlara ulaşan bu şeylere sabretmeleri ve cennette ebedî olarak kalmayı hak etmeleri içindir. Onlara ulaştırdığı bu sıkıntılar kıyametin sıkıntı, acı ve azabını hatırlamaları ve bundan dolayı kötülüklerden uzak

→

İtaat etmeyeceğini bildiği kimseye itaati emreden, kâfir olacağını ve cehennemde ebedî kalacağını bildiği kimseye kendisine itaat etmeyi emreden hikmetli biri değildir." Bkz. Hayyât, *el-Intisâr*, s. 12.

¹² Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Kâhire 1988, s. 302; el-Muğni, VI/1, 177; *el-Muhit bi't-Teklif*, thk. Ömer es-Seyyid Azmi, Kâhire, 1965, s. 254-257; *el-Muhtasaf fi Usûli'd-Dîn*, (Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd/I içinde), thk. Muhammed Ammâra, Kâhire, 1971, s. 205.

¹³ Şehristânî, *Nihayetü'l-İkdâm*, thk. Alfred Gaülasme, London, 1934, s. 397; Emrullah Yüksel, "İlâhî Fiillerde Hikmet", AT. Ü. İ. F. D. sy. 8, Erzurum, 1988, s. 47.

¹⁴ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, VI, s. 26; Şerh, s. 483-493.

¹⁵ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIII, s. 437.

¹⁶ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Trs., IV, s. 530-531.

¹⁷ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XIII, s. 400-401.

¹⁸ Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, 1969, II, s. 115-116.

kalarak o günün azabından kurtarmaları içindir. Cehennem azabından kurtaran ve cennetlerde ebedî olarak kalma sonucunu doğuran şey, fesâd ve şer değildir, aksine o fayda, hayır ve kurtuluştur. ”¹⁹

Yukarıdaki izahlardan anlaşıldığı gibi, Mu'tezilî anlayışta yaşanan acı ve ıstıraplar, insanın onlardan ders çıkarmalarını sağlayan, dolayısıyla onun faydasına hizmet eden iyi şeylerdir. İlâhî adâlet fikrinden doğmuş olan aslah prensibinden hareket edildiği zaman da aynı noktaya varılır. Buna göre, Allah'ın kulları için en faydalı olanı yaratması gerekir. Mu'tezile'den bazıları Allah'ın, kulları için en iyiyi yaratmasının yalnızca ahirete yönelik faydalar için söz konusu olduğunu savunurken ashâbu'l- aslah diye isimlendirilenler dünya faydalarının da buna dahil olduğunu hatta Allah'ın, kulları için en iyi olanın dışındakini yapmaya kadir olmadığını iddia ederler.²⁰ Bu düşünceden hareketle Nazzam'ın, Allah'ın, gören bir kimseyi kör, sağlıklı bir kimseyi hasta, zengin bir kimseyi fakir yapamadığı gibi fakir bir kimseyi zengin, hasta bir kimseyi de sağlıklı yapamayacağını, çünkü bunların, onlar için en iyisi olduğunu söylediği nakledilir.²¹ Netice itibarıyla Mutezilî anlayışta, zararlı olanla yararlı olan iç içe olmasına karşın sonuçta Allah'ın yarattığı her şey kulların faydasına yöneliktir. Ormsby'un yorumuyla, eğer kötülük her şeyi kaplasaydı dünya mahvolurdu, aksine iyilik her şeyi kaplasaydı, bu sefer de gerekli olan imtihan, yani ibret almaya sevk eden ıstırap ve hata yok olurdu.²²

Mu'tezile'deki hakim kanaate göre her ne kadar Allah'ın acı çektirmesi ibret ve deneme amacına yönelik ise de bu acılar öbür dünyada telâfi edilecektir. Bu konuda bazı farklı değerlendirmelere de rastlamak mümkündür. Mesela Abbâd b. Süleyman öbür dünyada karşılığını (ıvad) vermeksizin yalnızca ibret amacına yönelik olarak, Allah'ın acı çektirmesinin iyi olacağını savunur.²³ Buna karşılık Ebû Ali, Allah'ın sırf karşılık vermek için acı çektirmesinin iyi olduğu görüşündedir. Ebû Hâşim ve Kâdî Abdulcebbar ise Allah'ın çektirdiği acıların iyi diye nitelenmesi için hem ibret amacıyla yapılması hem de öbür dünyada bunların telâfi edilmesi gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.²⁴ Kâdî Abdulcebbar, Allah Teâlâ'nın, gerek koyduğu tabiat kanunları sebebi ile oluşan ve kaçınılması mümkün olmayan acıların, gerekse vâcip, mübah ve mendup kılması sebebiyle çekilen acıların karşılığını vermesi gerektiğini söyler. Ona göre, sözgelimi kurban olarak kesilen hayvanlar, çektikleri acıların karşılığını Allah'tan almayı hak ederler. Şimşek ve gök gürültüsü gibi olaylardan korunmaya çalışırken, birinin ekinine zarar veren kimsenin yapmış olduğu elemin karşılığını, Allah'ın vermesi gerekir. Çünkü onu, buna mecbur eden Allah'tır.²⁵ Ona göre, gerek mükellef olsun gerekse çocuk ve hayvanlar gibi mükellef olmasın, kendisinin yapmış

¹⁹ Hayyât, el-İntisâr, s. 65.

²⁰ Hulusi Arslan, *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2000, s. 117.

²¹ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara, 1991, s. 97; Ayrıca bkz. Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu*, çev. Metin Özdemir, Ankara, 2001, s. 219.

²² Ormsby, *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu*, s. 221.

²³ Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 489; Kâsım b. Muhammed, *Kitabu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, thk. Alber Nasri Nader, Beyrut 1985, s. 122.

²⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 493.

²⁵ Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 502-503.

olduğu elemelerden dolayı Allah'ın, karşılık hak eden herkese hakkını vermesi gerekir.²⁶

Mu'tezile açısından Allah'ın çektiği acının iyi olma yönlerinden biri de elemelerin hak edilmiş olmasıdır. Onlara göre, Allah'ın cezalandırma (ukûbât) nevinden çektiği acıların iyi olması bu cezalandırmanın hak edilmiş olmasından dolayıdır.²⁷ Ancak bu husus konumuzun dışındadır. Zira Mu'tezile, dünyada yaşanan bela ve musibetlerin Allah'ın cezası olduğunu kabul etmez ve böyle bir inancın tenâsüh ehline ait olduğunu söyler. Kâdî Abdulcebbar'a göre hastalık ve benzeri diğer acılar, şâyet hak edilmiş olmanın karşılığı olsaydı, hastalanan ve başına bela gelen bir kimseyi yermemiz, ondan uzak durmamız ve onu kötülememiz doğru olurdu. Hak ettikleri için insanların hastalık ve belâlara maruz kaldığını söylemek, peygamberlerin ve sâlih kimselerin de bu cezalandırma hak etmiş olduğunu söylememizi gerektirir. Çünkü onlar da hastalık ve benzeri musibetlere mâruz kalmaktadırlar. Halbuki peygamberler büyük ve küçük günahlardan masumdur. Kaldı ki cezayı hak etmiş olduğu halde, inanmayan ve isyankar insanların bazen cezayı hak etmeyen kimselerden daha güzel ve daha sağlıklı olduğu görülmektedir.²⁸

Mu'tezile'ye göre gerek elem ve hastalık cinsinden olan acılar ve gerekse diğer musibetler, mihnedir yani belâ ile imtihandır ve bunların karşılıklarını Allah Teâlâ'nın vermesi gerekir. Çünkü bunlar hak edilmemiş şeylerdir. Zira insan babası veya çocuğunun ölmesinden, faydalandığı bir kimsenin kaybolmasından dolayı üzüntü duymaktadır. Malına ve mülküne gelen sel, yangın ve yıkım gibi şeyler de yine insanı üzmektedir. O halde bütün bunları imtihan olarak değerlendirmek ve karşılığının Allah tarafından verileceğini kabul etmek gerekir. Mu'tezile açısından bütün bunlar Allah'ın fiili olduğunda, bu hükümler geçerlidir. İnsanların elinden meydana gelen musibetler hakkında bu hükümler geçerli değildir.²⁹ Bu musibetlere insanlar sebep olmuşsa Allah'ın bunlara karşılık vermesi gerekmez. Allah'ın fiili olup da adetin zorunluluğu üzere insandan meydana gelen elemelerin karşılığını da Allah'ın vermesi gerekmez. Mesela bir çocuğu soğukta bırakan bir kimsenin sebep olduğu acının sorumlusu o insandır.³⁰

Buraya kadar yapılan izahlardan da anlaşılacağı gibi, Mu'tezile'ye göre hastalık, sel, deprem ve benzeri diğer zarar ve elemeler şâyet insanlardan değil de Allah'tan ise bunlar imtihan etmenin bir parçası olarak belâ ile denemek ve ibret amacıyla, insanların maslahat ve faydası için Allah'ın yarattığı şeylerdir. Bunlar Tenâsüh ehlinin dediği gibi daha önce işlenen kötülüklerin cezası değildir. Hak edilmeden verildiği için de mümin olsun kafir olsun, insan olsun hayvan olsun, Allah'ın, bu acıların karşılığını vermesi vâcibtir. Bu bela ve musibetler hem ibret ve imtihan gibi iyi bir amaca hizmet etmeleri ve hem de Allah'ın bunların karşılığını verecek olması nedeniyle kötülük değil iyiliktir. O halde insanın bunlara üzülmesi ve kaygılanması gerekmez. Bunlar şâyet hem şimdi hem de gelecekte insan için fayda ise, bu durumda insanın onlara razı olması ve şükretmesi gerekir.³¹

²⁶ Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 504-506.

²⁷ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIII, s. 344.

²⁸ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIII, s. 405-409.

²⁹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIII, s. 437 vd.

³⁰ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIII, s. 450

³¹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIII, s. 413.

3. EŞARİLERİN DOĞAL ACI VE İSTIRAPLAR KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Daha önce yaptığımız gibi burada da önce Eşarîlerin ilâhî fiillere bakış açısını kısaca gözden geçirmemiz uygun olacaktır. Eşarîlerin çoğunluğuna göre, Allah'ın bütün fiilleri ve hükümleri maksatlarla ve kulların menfaatleri (maslahat) ile illetlendirilemez. Onlara göre Allah, herhangi bir illet ve maksattan dolayı hareket ederse, bu O'nun eksikliğine işaret eder. Çünkü fiili, bir maksat ve hikmete binâen yapmanın anlamı, o maksatla eksikliği tamamlamaktır. Böyle bir durumda fâil, gözettiği o maksatla tamamlanmış olur. Başkası ile tamamlanan ise, zâtı bakımından eksiktir. Oysa Allah bu gibi eksikliklerden uzaktır.³² Bu görüşe paralel olarak bazı Eşarî kelamcıları kafirlerin cehennemde ebedî kalmaları, bu dünyada yılanların ve akreplerin yaratılması vs. gibi Allah'ın bir kısım fiillerinde, hikmetin tasavvur edilemeyeceğini ileri sürerler.³³

Şu halde Eşarîler, Allah'ın bütün fiillerini hikmetle illetlendirmekten kaçınmışlardır. "Çünkü Eşarîlere göre, ilâhî hikmet de, ilâhî irâde ve kudret gibi her koşul ve belirlemenin üzerindedir ve mutlaktır."³⁴ Onlara göre hikmet, kulların maslahatları ile değil, Allah'ın ezelf bilgisi ve irâdesi ile izah edilebilir, dolayısıyla Allah'ın fiilleri, O'nun ezelf bilgisine uygun olarak meydana geldiği ve O'nun irâdesinden başka hiçbir şeyle kayıtlı olmadığı için hikmetlidir.³⁵

Eşarîlerin ilâhî fiiller ve onların hikmetleri konusundaki bu kanaatlerini acı ve ıstıraplar (elemeler) konusunda da görmek mümkündür. Cüveynî'ye göre elemeler ve lezzetler Allah'ın dışında başka birinin makduru olarak meydana gelmezler. Bunlar, Allah'ın fiili olarak meydana geldikleri zaman, ister sebepsiz yere (ibtidâen) isterse ceza olarak meydana gelsin O'nun için güzeldir.³⁶ Şehristânî'nin ifadeleri de aynı yöndedir:

"Elem Allah'tan başkasına izafe edilemez. Vuku bulduğunda da güzeldir. Bu elem, ister, sebepsiz olarak olsun, isterse ceza olarak olsun durum değişmez. Yani bu acıya herhangi bir karşılık takdir edilmemiş, o acıdan daha büyük bir faydayı elde etmek ve ondan daha büyük bir zararı ortadan kaldırmak için verilmiş olmasa da bu acı güzeldir. Kaldı ki mâlik dilediği gibi tasarrufta bulunur. Emri altındaki ister suçlu olsun isterse suçsuz olsun değişmez."³⁷

Yukarıdaki ifadeler, aynı zamanda Mu'tezile'ye karşı bir cevap niteliğindedir. Buna göre, Allah, Mu'tezile'nin dediği gibi kulların maslahatlarını gözetmek zorunda değildir. Dolayısıyla O, yaptığı elemelerde kulların faydalarını esas almak zorunda

³² Fahrüddîn Râzî, *Kitâbu'l-Muhassal*, thk. Hüseyin Atay, Kâhire, 1991, s. 483; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut, 1989, IV, s. 301vd. ; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. es-Seyyid Muhammed Bedruddîn en-Nûmânî el-Halebî, Matbatu's-Saâde, Mısır, 1908, II, s. 538 vd. ; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Umran Yay. , Ankara, 1981, I, 127-128; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkûh Dersleri*, (Mebhâsi Husn ve Kubh), Derseâdet, İstanbul, 1338 s. 246; EmrullahYüksel, "İlâhî Fiillerde Hikmet", s. 52; Muhiddîn Ahmed Sâfi, "el-Husn ve'l-Kubh Akliyyâni em Şer'iyâni", Mecelletu Külliyyeti Usûli'd-Dîn, sy. 2, Kâhire, 1984, s. 36.

³³ Yüksel, "İlâhî Fiillerde Hikmet", 48; Ayrıca bkz. Bağdâdî, *Usûli'd-Dîn*, İstanbul, 1928, s. 150.

³⁴ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemî, İletişim Yay. , İstanbul, 1994, s. 230.

³⁵ Majid Fakhry, "Ahlâkî Gönüllülük İlk Cebirler ve Eş'arîler", çev. Fethi Kerim Kazanç, O. M. Ü. İ. F. D. , sy. 9, Samsun, 1997, s. 322.

³⁶ Cüveynî, *el-İrşâd*, thk. Esad Temim, Beyrut, 1992, s. 237.

³⁷ Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, s. 410. Metnin tercümesinde İlhami Güler'in "Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu" adlı eserinden faydalanılmıştır. Bkz. Güler, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yay. , Ankara, 1998, s. 149.

olmadığı gibi onlara karşı bir bedel vermek zorunda da değildir. Ormsby, onların bu konudaki görüşlerini şu şekilde özetler:

"Eşarîliğe göre, Allah, insanlara, ne bizzat onların yararı için ne gelecekteki bir ödül uğruna, ne de daha sonraki bir bedel ümidiyle acı verir. Allah sadece öyle diletiği için onlara acı verir. Bu acılar zorunlu olarak iyilik kılıfına bürünmüş de görülmemelidir. Allah kötülükleri yaratır ve onlara ıstırap verir. Biz nihai sebebi bilemeyiz."³⁸

Netice itibarıyla Eşarîlere göre, Allah'ın çektirdiği acılar, kulların faydalarını içerdiği için değil ama mutlak hakim olarak, mülkünde dileği şekilde tasarrufta bulunma hakkından dolayı iyidir.

Eşarîlerin bu genel kanaatine karşılık Gazzâlî, mutlak felaketin yalnızca ahirette Allah'tan ayrı düşmek olduğunu, dünyadaki fakirlik, hastalık bedensel acılar gibi bütün felaketlerin ise sınırlı musibetler olduğunu ve bunların gizli nimetler içerebileceğini söyler. Ona göre dünyadaki bu acı ve ıstıraplar, insanların daha büyük iyiliklere ulaşmaları için gerekli olan tebdil-i kıyafet içindeki iyiliklerdir.³⁹ Gazzâlî, İhyâda'ki ifadesinde şöyle der:

"Allah, hikmetsiz hiçbir şey yaratmadı, içerisinde ya bütün insanlar ya da bazıları için rahmet bulunmayan hiçbir şey de yaratmadı. Bu bakımdan, Allah'ın belayı yaratmasında da, ister belaya maruz kalan kimse için, isterse başka birisi için olsun rahmet vardır."⁴⁰

Ormsby bu ifadelerde, Allah'ın yarar gözetmeksizin hiçbir şey yaratmadığı şeklindeki Mutezilî ısrarın açıkça kendisini gösterdiğini söyler.⁴¹ Kısaca özetlemek gerekirse, Eşarîlere göre, Allah'ın çektirdiği acılar, mülkünde dileğini yapma hakkından dolayı, Allah açısından iyi olarak kabul edilmesine karşın Gazzâlî'ye göre bunlar kullar açısından fayda ve hikmetler taşıdığı için iyidir.

4. MÂTURİDİLERİN DOĞAL ACI VE İSTIRAPLAR KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Maturîdîlere göre, ilâhî fiiller, gizli ve âşikar pek çok hikmet ve maslahatları haizdir. Fakat bu hikmet ve maslahatlar kullar içindir. Allah, insanlar hakkında hükümlerini birtakım sebeplere bağlayarak yaratır. Bu yüzden ilâhî fiiller ve hükümler, yaratıkların maslahat ve maksatlarıyla illetlendirilir. Çünkü hikmet, fiilin maslahatsız olmasına aykırı düşmektedir. Zira fiilin maksatsız olması, onun manasızlığını gerektirir. Yalnız bu faide ve menfaat, Allah'ın zatına değil kullarına aittir. Başkasına ait menfaatle, O'nun olgunluk elde etmesi söz konusu değildir. En uygunu O'nun başkasının menfaatine fiili işlemedir. O'nun zatının kemali en uygun olanını seçmesini gerektirmektedir; en uygun olmakla beraber, kendi üzerine herhangi bir vaciplik ve zorunluluk söz konusu olmaksızın işlemesi anlamında bir gerekliliktir.⁴²

Görüldüğü gibi Maturîdîler de ilâhî fiillerde bir maksadın bulunması gerektiği konusunda Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Ancak onlar, Mu'tezile'den

³⁸ Ormsby, *İslam Düşüncesinde İlahî Adalet Sorunu*, s. 242.

³⁹ Gazzâlî, *İlahî Ahlak (el-Maksadü'l-Esnâ)* çev. Yaman Arıkan, İstanbul, 1989, s. 131-321; Ayrıca bkz. Ormsby, *İslam Düşüncesinde İlahî Adalet Sorunu*, s. 249; Yaren, *Kötülük ve Teodise*, s. 167-168.

⁴⁰ Ormsby'un *İslam Düşüncesinde İlahî Adalet Sorunu* adlı eserinden naklen, s. 249.

⁴¹ Ormsby, *İslam Düşüncesinde İlahî Adalet Sorunu*, s. 249.

⁴² Emrullah Yüksel, "İlahî Fiillerde Hikmet", s. 53.

farklı olarak Allah için vücûbiyetin düşünülmemeyeceğini ve bu hikmetin O'nun kemalinden kaynaklandığını söylemektedirler.

Mâtürîdî'ye göre, her ne kadar akıl, ilâhî hikmetin künhünü tam olarak anlamamaya da, zararlı cevher ve canlıların yaratılmasında hatta Allah'ın yarattığı her şeyde bir hikmet yönünün bulunması gerekir. Mâtürîdî, şu anki zarar ve fayda verici şeylerin, ma'siyetten dolayı cezanın acısının, itaatten dolayı da mükafatın tadının bilinmesi için bir imtihan olabileceğini söyler.⁴³ Ona göre, faydalı ve zararlı olma konusunda farklılık arz etse de Allah Teâlâ, mahlukatı kendi varlığına, birliğine, hikmetine, onları yöneten, bilen olduğuna delalet etme konusunda tek bir cevher gibi yaratmıştır. O halde, varlığa hayır veya şer denmesi doğru değildir. Zira her cevherden fayda da zarar da çıkabilir. Mesela su hayat verdiği gibi helak de edebilir. Ateş de böyledir. Hiçbir zehirli ve acı madde yoktur ki içinde çetin bir hastalık için ilaç bulunmasın.⁴⁴

Mâtürîdî'ye göre, bir günah işlemedikleri halde yüce Allah'ın, dünyada insanlara birtakım sıkıntılar vererek onları imtihan etmesinin hikmeti, büyük bir ihtimalle onları uyarmak, günah işledikleri takdirde ahirette kendilerini bekleyen azabın büyüklüğünü onlara hatırlatmaktır. Allah'ı inkar eden ve bu inkarlarında inat ve ısrar edenlere verilen bu tür cezalar ise yine insanların uyarılması ve başkalarına da ibret olması için bu gibi kimselerin helak edilmesi içindir. Ancak bu tür cezalandırma, genellikle Allah'ın, bu yoldaki bir va'dinden sonra meydana gelir.⁴⁵ Sonuç itibarıyla Mâtürîdî, evrendeki kötülüğün hem dünya hem de ahiretteki iyiliklerin elde edilmesi amacıyla yönelik faydalarının olduğu tezini ileri sürmektedir.⁴⁶

5. BU GÖRÜŞLERİN TAHLİL VE TENKİDİ

Genel olarak değerlendirildiğinde, doğal acı ve ıstırapların, klasik kelamcılar tarafından ilâhî fiiller kapsamına dahil edildiği söylenebilir. Buna ilaveten, ilâhî fiillerden olmalarına rağmen, bu doğal acı ve ıstırapların, Allah açısından asla kötülük olamayacağı hususunda birleştiği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, ortak bir tenzih alanının varlığından bahsetmek mümkündür. Ancak, bu tenzih, Mu'tezile açısından, ilâhî adalet ve hikmete bir nakısa getirmeme noktasında ağırlık kazanırken, Eşarî düşüncede, ilâhî irade ve kudrete bir eksiklik getirmeme noktasında yoğunlaşmaktadır. Mâtürîdîler ise ilâhî fiillerin, dolayısıyla da doğal acıların imtihan olabileceğini, dünya ve ahirete yönelik faydalar taşıdığını söyleyerek Mu'tezile'ye daha yakın bir konumda durmaktadırlar.

Doğal kötülük problemi açısından bakıldığında, yine her üç kelam okulunda da iyimserliğin hakim olduğu söylenebilir. Zira İslâm kelamcılarının göre ilâhî fiiller alanında kötülüğün varlığından bahsetmek mümkün değildir. Ancak bu iyimserlik doğal acıların reel varlığını reddetme noktasına da götürülmemiştir. Bununla birlikte, ilâhî fiiller olarak meydana gelen acılar Mu'tezile ve Mâtürîdîlerde, insanların maslahatlarını ihtiva etmesi sebebiyle, Eşarîlerde ise Allah'ın, mülkünde dilediğini yapma

⁴³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, İstanbul 1979, s. 108.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 109-110.

⁴⁵ Kemal Işık, *Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Ankara, 1980, s. 118-119

⁴⁶ Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine yaklaşımı ile ilgili olarak bkz. Pessağno, J, Meric, "Mâtürîdî Düşüncesinde Kötülük (Kavramının) Kullanımları", çev. Fethi Kerim Kazanç, O. M. Ü. İ. F. D. , sy. 10, Samsun 1998, ss. 455-476.

hakkının bulunmasından dolayı, Allah açısından kötülük değil iyilik olarak değerlendirilmiştir.

Bu tespitlerden sonra, klasik kelamcılarının doğal acı ve ıstıraplar konusundaki görüşlerinin bazı bakımlardan tenkide açık yönlerinin bulunduğu söylenebilir. Zira bu görüşler kendi dönemlerinde makul ve anlamlı görünse bile, insanlığın ulaştığı bugünkü bilgi seviyesi açısından yeterli ve tatminkar olmayabilir. Bu sebeple, klasik kelamcılarının bu konudaki görüşlerinin getirdiği problemleri ortaya koymaya çalışacağız.

Mu'tezile adalet ve hikmet temeline dayanan bir Allah tasavvurunu savunmak ve buna bağlı olarak ilâhî fiillerin hikmetini insanların faydasıyla izah etmekle iyi bir başlangıç yapmıştır, denebilir. Ancak Allah'ın fiillerinden olan elem ve acıların hikmetlerini izaha çalışırken, ibret ve bedel teorisiyle kolayca izah edilemeyecek problemleri bünyesinde taşımaktadır. İnsan iradesiyle ilgili olabilecek acı ve ıstırapların sorumluluğunun tamamen insana ait olduğunu savunmaları, insan hürriyeti ve sorumluluğu açısından olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, Mu'tezile, sebebi anlaşılmayan ve insanın gücü dahilinde bulunması mümkün olmayan hastalıklar, depremler, seller gibi doğal acı ve elemelerin Allah'ın fiili olduğu ve öbür dünyada telâfi edilmek üzere ibret verme amacıyla yapıldığı görüşünü benimsemişlerdir. Kanaatimizce başlangıç ilkesi doğru olmasına karşın Mu'tezile açısından burada ortaya çıkan sorun, doğal acıların, bire bir Allah'ın iradesiyle ilintilendirilmiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle buradaki sorun, insan ile tabiat arasındaki ilişkinin, Allah ile insan arasındaki ilişki gibi algılanmış olmasıdır. Bilimin o günkü ulaştığı seviye açısından mazur görülebilecek bu algıların, günümüz için de geçerli olmasının önünde ciddi engeller olduğu söylenebilir. Bu engellerin en önemlisi, bugünkü insanın tabiat hakkındaki bilgi ve tecrübesidir. Bu bilgi ve tecrübe, yaşanan acıların çoğunun, insanın, gerek tabiatla, gerekse başka insanlarla olan ilişkisinden doğduğunu göstermektedir. Örneğin hastalıklar üzerinde beslenme ve eğitimin büyük tesiri vardır. Örneğin, ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerle geri kalmış ülkelerdeki hastalık ve buna bağlı ölümlerin oranı farklılık arz etmektedir.⁴⁷ Üçüncü dünya ülkelerindeki çocuk ölümlerinin en az yarısının gerisinde kötü beslenme olgusu bulunduğu saptanmıştır. Latin Amerika'da yapılan bir araştırmada, altı ay ile iki yaş arasında gerçekleşen çocuk ölümlerinin % 8'inin yegane sebebinin kötü beslenme olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Ölümlerin % 41'inde ise, kötü beslenme diğer sebeplere eşlik eden bir sebep olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁸ Buna ilaveten Allah'ın tabiata koyduğu ekolojik dengenin, insan tarafından dengesizce kullanılması sonucu meydana gelen çevresel etkilerin de insan sağlığı üzerinde etkisi vardır. İbrahim Uslu, insanın çevreye verdiği tahribatı ve sonuçlarını şu şekilde özetler:

"Günümüzde insanlar belki de sayılamayacak kadar çok yoldan çevreyi bozmakta, tahrip etmektedirler. Gittikçe artan miktarlarda üretim yapan endüstrinin ihtiyacı olan hammaddelerin tabiattan temini sebebiyle, tabii kaynakların müsrifçe tüketilmesi; üretim süreci esnasında ortaya çıkan ve kirlilik yaratan yahut toksik özellik taşıyan atıkların tabiata bırakılması; kentlerle birlikte daha çok artan evsel atıklar; nükleer güç üretimi sonucu ortaya çıkan radyoaktif kirlenme; daha fazla üretim almak maksadıyla kullanılan fakat zamanla zararı faydasını geçen suni gübreler

⁴⁷ Paul Harrison, 3. *Dünya ve Ekoloji*, çev. Cevdet Cerit, İstanbul, 1993, s. 129-139.

⁴⁸ Harrison, age., 138.

ve tarımsal ilaçlar; enerji temini maksadıyla kullanılan fosil yakıtlar; etkilerinin kontrolüne imkan bulunmayan, ozon tabakasının delinmesine bile yol açabilen ve piyasadaki çeşitleri 50. 000'den fazla olan kimyasal ürünler, insanoğlunun tabiatı tahrip vasıtalarından ilk anda akla gelenlerdir. Bu gibi vasıtalarla tabiatın tahrip edilmesi neticesinde hava, toprak ve sudaki ekolojik dengeler bozulmuş ve bu degradasyon, denizlerdeki planktonlardan topraktaki bakterilere, ana karnındaki bebeklerden bitkilere, insanlara kadar bütün canlıları olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu etkilenişin boyutları bazan çok ileri düzeylerde olmuş ve canlıların ölmelerine sebebiyet vermiştir. ⁴⁹

Bu verilerden hareket ettiğimiz zaman, insan iradesiyle ortaya çıkan bu tabii bozulmayı ve bunların sonucunda meydana gelen hastalık ve ölümlerin Allah'ın fiili dolayısıyla da onun ibreti olduğu yönündeki inanç, insanı kolayca ikna edecek gibi görünmemektedir. Diğer taraftan bu düşüncenin ilahiyat açısından da bazı problemleri beraberinde getirdiği söylenebilir. Yukarıda hastalık ve ölüm oranlarının gelişmiş ülkelere nazaran geri kalmış ülkelerde daha fazla olduğunu gördük. Hastalığın ibret veya imtihan olduğunu kabul etmenin mantıksal sonucu, Allah'ın daha çok geri kalmış ülkelerde yaşayan insanları hastalandırdığı ve bu yolla daha çok onlara ibret vermekte olduğudur. Allah'ın, neden geri kalmış ülkelerdeki insanları daha fazla hastalık ve felaketlere maruz bırakıp ibret verdiği sorusunu kolayca bir anlam bütününe kavuşturmak güç gözüküyor.

Keza bazı doğal hadiseler belli coğrafi özelliğe sahip yerlerde meydana gelmektedir. Örneğin depremler, deprem fay hatlarının bulunduğu yerlerde olmaktadır. Milattan sonra 18-19 yıllarında yazılan bir eserde, Anadolu'daki deprem bölgeleri olarak gösterilen yerlerin, bugün bile birinci derecede deprem riski bulunan yerler olduğu ifade edilmektedir.⁵⁰ Yukarıdaki soru burada da geçerlidir. Mu'tezile'nin ibret veya imtihan teorisini kabul edecek olursak Allah'ın daima depremlerle, fay hattının bulunduğu yerlerde yaşayanlara ibret verdiğini veya imtihan ettiğini kabul etmemiz gerekecektir. Diğer taraftan bu doğal felaketlerde binlerce savunmasız insan ve diğer canlılar ölebilmektedir. Sorumlu varlıklar olmadıkları için, hayvanların ölümü, ibret olarak değerlendirilse bile, doğal felaketler, ölen çocuk ve yetişkin insanlar için nasıl imtihan ve ibret olacaktır? İmtihan için yaratılmalarına karşılık, başkalarının ibret alması için daha imtahana başlamadan ölen binlerce çocuğun durumunu nasıl izah edilecektir? Bu olaylarda, insanlar, kendilerini düzeltme imkanı bile bulamadan hayatını kaybetmektedirler. İmtihanda başarılı olabilmek ve ibret almak için yeterli sürenin tanınmaması, Allah'ın adalet ve hikmeti ile nasıl bağdaştırılacaktır?

Doğal acı ve ıstıraplar konusunda Mu'tezile'nin ileri sürdüğü görüşlerin getirdiği bu tür problemlerin yanında Eşarîlerin görüşlerinin de bazı bakımlardan tenkide açık olduğu söylenebilir. Eşarîler, Allah'ın fiillerinde hikmet aranmayacağını, *lâ yüs'el* olduğunu, ibret veya karşılığını vermek (ıvad) gibi hiç bir nedene bağlı olmasa bile Allah'ın acı çektirmesinin iyi olduğunu savunmuşlardır. Çünkü onlara göre bütün mülk Allah'ındır ve O mülkünde dilediğini yapabilir. Böyle bir düşüncenin, varlığı ve hayatı anlamaya yönelik çabaların boşuna olduğunu çağırıştırmanın yanında, insanın

⁴⁹ İbrahim Uslu, *Çevre Sorunları*, İstanbul, 1995, s. 19-20; Ayrıca bkz. Ervin Laszlo, *Evrensel Düşünmek*, çev. İbrahim Sehat, İstanbul 1992, s. 182-183.

⁵⁰ Yunus Lengeranlı, *Ülkemizde Deprem Gerçeği Tarihi Perspektif, Bugün ve Gelecek*, Türkiye Günlüğü, ss. 51-57, sayı 57, Eylül-Ekim 1999, s. 51-53

sorumluluk bilincini körelten bir düşünce tarzı olduğunu söylemek de sanırım yanlış olmaz. Çünkü, şayet Allah'ın fiillerinde hikmet aramak boşuna ise, yaşanan acı ve ıstırapların sebeplerini araştırmak ve alınması gereken tedbirleri ortaya çıkarıp bunların gereklerini yerine getirmek için çaba harcamak ta boşuna bir gayret olacaktır. Böyle bir düşünce, Kur'an'ın, araştırmaya ve akletmeye yönelik öğütlerine de uygun düşmez. Diğer taraftan, hiçbir nedene bağlı olmasa bile Allah'ın acı çektirmesinin iyi olduğunu savunmak, olsa olsa, Allah'ın adil ve insanın iyiliğini isteyen bir varlık olduğu düşüncesine olumsuz bir katkı sağlayabilir. Orsmy, Eşarîlerin görüşlerini bu açıdan şöyle değerlendirir:

"Kötülüğün Allah'tan geldiğine dair samimi inanış, Eşarîlere dünya görüşleri hakkında kesin bir "realizm" imkanı verdi. Bu, onları, insani ıztırabın zoraki ve makul yorumlarının araştırılmasına duyulan ihtiyaçtan kurtardı. Bütün avantajlarına rağmen, böyle bir tutum, Allah'ın adaleti ve merhameti hakkında yalnızca yeni sorunlar gündeme getirebilirdi."⁵¹

Bütün bunlara ilaveten, Eşarîlerin görüşleri, doğal felaketlerin Allah'ın cezalandırması olduğunu çağrıştıracak bir anlamı da dışlamaz. Zira hatırlanacağı gibi onlar, ister sebepsiz yere isterse ceza olarak olsun, Allah'ın acı çektirmesinin iyi olduğu görüşündeler. Bu görüşün, savunulması imkansız çelişkilere yol açtığını görmek gerekir. Nitekim bu çelişki, yakın geçmişte Adapazarı'nda meydana gelen deprem, Allah'ın insanlara verdiği bir ceza olarak yorumlandığında şu şekilde dile getirildi:

"Eğer sorun fay hattı değil de, kadınların etrafta şortla dolaşması ise bu deprem neden Marmaris, Bodrum, Antalya gibi yöreler de değil de Adapazarı gibi muhafazakarlığın ağır bastığı yörelerde yer aldı? Çocukların günahı neydi? İran, Afganistan, Pakistan gibi yerlerdeki depremi nasıl açıklayacaklar? Ya da hiç deprem görülmeyen İngiltere gibi memleketler hakkında ne demeyi düşünüyorlar? Hepimiz çarşafı bürünsek fay hattı faaliyetleri sona erecek mi? Bunu garanti edecekler mi?"⁵²

Bu düşüncelere, bazı kavimlerin doğal felaketlerle yok edildiğini anlatan Kur'an'daki ifadelerle itiraz edilebilir. Ancak bu durumun istisna teşkil ettiğini ve bunun, Allah ve peygamberiyle güç mücadelesine girenlere karşı ilahî kudretin gösterilmesi olarak yorumlanması mümkündür. Kaldı ki bu olaylarda insanlar daha önceden uyarılmışlardır. Netice itibarıyla, doğal olaylardan kaynaklanan ıstırapı Allah'ın cezası olarak değerlendirmek şümulü bir düşünce gibi görünmemektedir. Cafer Sadık Yaren, durumu şöyle ifade eder: "ceza, Allah'ın bildirdikleri dışında, özel felaket durumlarının açıklanmasında insanların kesin olarak kullanabilecekleri bir izah tarzı olmasa gerektir."⁵³

Yapılan bu tenkitlerden hareketle, kelamcılarının doğal acı ve ıstıraplar konusundaki görüşlerinin, kendi dönemleri için anlam ifade etse bile, bugünün anlayışlarını yönlendirmede eksiklikler içerdiğini söylemek mümkündür. Bu sebeple biz, iddialı olmamakla birlikte bu konuda bazı çözüm önerileri sunmaya çalışacağız. Ancak bu öneriler de nihai çözüm olmayıp, belki probleme bir yaklaşım tarzı daha ilave etmekten ibaret olacaktır.

⁵¹ Orsmy, *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu*, s. 242.

⁵² *Cogito*, Deprem Özel Sayısı, sayı: 20, Güz 1999, s. 345.

⁵³ Yaren, *Kötülük Problemi ve Teodise*, s. 131.

6. İBRET, İMTİHAN VE CEZANIN YENİDEN YORUMLANMASI

Klasik kelamcılarının doğal acı ve ıstiraplar hakkındaki görüşlerinin ortaya çıkarıldığı bu sorunları aşabilmek için, kanaatimizce, Allah'ın her an her şeye, tabiata, hatta insan eylemlerine müdahale ettiği yönündeki yaygın kanaatin yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Bu sebeple biz, Allah'ın tabiatla olan ilişkisiyle, insanın tabiatla olan ilişkisinin biri birinden ayırt edilmesi gerektiğine inanıyoruz.

Tabiat, önceden hesaplanarak, belli bir düzen ve kurallar içerisinde yaratılmış ve bu düzen ve kurallara göre kendiliğinden işleyen bir nizamdır. Başka bir ifadeyle, Allah kainatı, nedensellik ilkesiyle işleyen bir nizam halinde yaratmıştır.⁵⁴ Her ne kadar mucizelerde olduğu gibi istisnai olarak müdahale etmiş olsa da, Allah'ın, kainata koyduğu bu nizama, yer ve göğün başka bir şekle çevrileceği kıyamet gününe kadar⁵⁵ müdahale etmeyeceğini düşünmek mümkündür. Çünkü Allah, yer ve gökte olan her şeyi insan için yarattığını ve bunları insana boyun eğdirdiğini ifade etmektedir.⁵⁶ Genelde bütün canlıların yaşamasına, özelde ise insana hizmet eden bu nizam, insanın müdahale ve tasarrufuna açık bir alandır. Aksi takdirde insanın, tabiat üzerindeki çalışmalarını ve buradan hareketle yaptığı buluşları hatta onun, tabiatı tahrip etmesinden dolayı meydana gelen tabii bozulmayı izah etmek imkansızdır. Allah'ın sürekli olarak tabiata müdahale ettiği düşünülürse, insanın tabiatı tahrip etmesi karşısında O'nun bu nizamı devam ettirmede aciz kaldığı sonucu ortaya çıkar. Öyle ise sürekli bir müdahaleden söz etmek uygun olmaz. Ancak, tabiatdaki bu düzeni, başlangıçta yaratması yönüyle mecazen, Allah'a izafe etmek yanlış olmaz. Çünkü bu nizam, yaratıcısını işaret etmektedir. Kur'an'da, yer ve gökteki tabii nizamın ve bu nizam sayesinde insanın elde ettiklerinin Allah'a izafe edilmesini bu çerçevede yorumlamak mümkündür. Fazlur Rahman bu durumu şöyle ifade eder:

"Kur'an dikkatli bir şekilde incelenirse, yağmur yağmasından, toplumların yükseliş ve düşüşüne; savaş kaybetme, kazanma ve barıştan, kozmik varlıkların düzenli hareketlerine kadar bütün süreçlerin Allah'a izafe edildiği görülür.⁵⁷ Bu açıkça gösterir ki O, sadece en aşkın değil, aynı zamanda en içkin olandır. Ancak, Allah'ın "içkinliği" doğal ya da insani hareket ve davranışların bilfiil O'nun tarafından yerine getirilmesi demek değildir. Allah olgu ve olayları oluşturmada tabiat ve insanın ne rakibi, ne ikamesidir; ne de bunların işleyişine dışarıdan müdahale eder. O kadar ki, Allah'ın gerçek özne gibi görüldüğü her ifadede, sözkonusu olan eğer doğal ve insani içerik ise, Allah'ı devreden çıkarıp onları tamamen "doğal/akli (naturalistik) açıklamalara dönüştürebilirsiniz ve hiçbir şey kaybetmiş olmayabilirsiniz. Çünkü Allah olgular arasında bir olgu değildir. Ondaki ziyade, onlara anlamlılık bahşedip, yeni bir boyut veren ve onları bir düzene sokandır."⁵⁸

⁵⁴ Bkz. Ömer Özsoy, *Sünnetullahı*, Ankara, 1994, s. 76

⁵⁵ 14. İbrahim/ 48

⁵⁶ 45. Casiye/ 13; 17. İbrahim/ 32; 31. Lokman/ 20; 16. Nahl/ 12, 14; 22. Hac/ 65

⁵⁷ Fazlur Rahman bu konuda şu ayetleri referans göstermektedir: (a) Yağmurlar, yeryüzü ve nimetleri vs:2:22; 6:100; 7:57; 13:17; 14:16-22; 16:10; 22:5; 27:60-64; 30:48-50; 16:68-72; 79:27-33; 80:24-32; vd. b) Toplumların yükseliş ve çöküşleri: 2:247; 3:25; 6:6; 17:17; 19:74; 20:128; 28:5-6; 32:26; (c) Savaş kazanma ve kaybetme:3: 122-126; 9:25-26; 30:1-5 vd. (d) Kozmik varlıkların düzenli dönüşü: 16:12; 21:1-5; 36:39-40; 39:5

⁵⁸ Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme*, Makaleler II, Ankara 200, s. 14-16.

Doğal acı ve ıstırapların insan için ibret, imtihan ve ceza oluşunu, yukarıda izah etmeye çalıştığımız Allah-tabiat ve insan-tabiat ilişkisi çerçevesinde değerlendirmenin mümkün olacağı kanaatindeyiz.

İnsan müşahedesi, doğadaki her varlığın, Allah'ın tabiata yerleştirdiği nizamın işleyişine katkıda bulunduğunu göstermektedir. Zararlı olduğu zannedilen canlıların öldürülmesinin bile ekolojik dengenin bozulmasına yol açtığı görülmektedir. O halde gülün diken, yılanın zehiri, bazı hayvanların yırtıcı olması gereksiz ve kötü olarak değerlendirilemez. Zira bunlar, o hayvanların yaşamasını sağlıyor, onlar da varlıktaki düzeni ve dengeyi koruyorlar. Her ne kadar ihmalleri sebebiyle insanlara zararı dokunsa da rüzgar, fırtına, şimşek gibi olayların, yağmurun yağmasına bitkilerin döllenmesine faydası vardır. Sonuç olarak, deprem gibi, bu nizam içerisindeki anlamı henüz keşfedilemese de, doğal felaket diye isimlendirilen tabii olayların da aynı nizam için gerekli olduğu sonucuna analogi yoluyla varmak mümkündür. İşte insanın bu doğal düzenden ilk çıkarması gereken ders, bu düzenin bir yaratıcıya işaret ettiğini görmektir. Bu yönüyle kainat Allah'ın ayetleridir ve Kur'an bu ayetlerin okunarak onlardan ibret alınmasını öğütler. Buradan insanın çıkarması gereken bir başka ibret de bu olayların neden olduğu zararlardan korunabilmenin yollarını araştırmaktır. Bu yönüyle bakıldığında, depremin zararlarından azami derece korunan Japonların Müslümanlardan daha fazla ders çıkardığı ortadadır.

Doğal acı ve ıstırapların imtihan olmasına gelince, Allah, insanların başlarına özel olarak bela ve sıkıntı getirmekten ziyade, İnsanlar Allah'ın kainata koyduğu denge ve düzen içerisinde doğal olarak birtakım acı ve ıstıraplara maruz kalabilmektedirler. İşte, bu tür sıkıntılara maruz kaldığı anlarda insanların Allah'a karşı takındıkları tutum, onlar için bir imtihan olarak değerlendirilebilir. Çektiği acıların sebebini aramak ve tedbirli olmak, sonuçta elinden bir şey gelmiyorsa Allah'ı sorumlu olarak görmeyip itidalli bir tavır takınarak sabretmek, imtihanın başarılmaması anlamındadır. Belki, aksi bir durumda da insanın takınması gereken tavır bu olmalıdır. Bir bolluğa, refaha, zenginliğe kavuştuğu zaman bütün bunların ilk nedenini unutarak büyüklükçülüğü, insanlara zorbalık yaparak bir anlamda kendi Tanrılığını ilan etmesi, insanın bu imtihanda başarısızlığı anlamına gelmektedir. Kur'an'da insanın hayır ile de şer ile de imtihan edildiğinin ifade edilmesi⁵⁹ herhalde böyle bir anlamı da ihtiva eder.

İnsana hizmet etmek için yaratılan tabii dengenin, ölçüsüzce kullanılması veya bu nizamın gereklerine uymamaktan dolayı meydana gelen bazı doğal felaketleri de, belki tabiatın insanı cezalandırması, daha doğrusu insanın tabiat yoluyla kendisini cezalandırması olarak yorumlayabiliriz. Daha önce Allah'ın, tabii düzeni, insana hizmet amacıyla yaratarak ona boyun eğdirdiğini bu anlamda tabiatın insanın müdahale ve tasarrufuna açık bir alan olduğunu belirtmiştik. İşte insan, bu tabiatı, yaratılış gayesine uygun bir şekilde kullanmayıp, onu tahrip ettiği zaman, bu eyleminin cezasıyla karşı karşıya gelebilmektedir. Kimyasal maddelerin aşırı kullanımı ve nükleer deneme gibi ozon tabakasının delinmesi, küresel ısınma, hava, su ve toprağın kirlenmesine neden olan tasarruflar, doğal dengenin bozulmasına ve insan da dahil birçok canlının ölmesine yol açmaktadır. Bugünkü hızıyla devam ettiği takdirde havadaki karbondioksit miktarının bu yüzyılın ortalarında iki katına çıkacağı ve bunun sonucunda 2 derecelik bir ısınmanın meydana gelerek Antarktika'nın çoğunun erimesine

⁵⁹21. Enbiyâ/ 35

neden olacağı ve bunun da birçok sahil kentini sular altında bırakacağı ifade edilmektedir.⁶⁰ Elbette ki bütün bunlara neden olan insandır ve o bunların zararlı sonuçlarını başka bir ifadeyle cezasını doğadan almaktadır. Çernobil'de insanların yaptıkları hatalar, binlerce çocuğun sakat doğmasına neden olmuştur. Bunları, Allah'ın cezası ya da ibreti şeklinde değil, fakat, insanın ihmali ve sorumsuzluğundan kaynaklanan felaketler olarak değerlendirebiliriz.

Netice itibarıyla, Allah'ın tabiata koyduğu bu nizam, amaçlarına uygun bir şekilde kullanıldığı takdirde insana fayda ve mutluluk getirir. Allah'ın, tabiatı bu amaçla yaratması sebebiyle, buradan doğan fayda ve mutluluğu Allah'a izafe etmenin bir sakıncası yoktur. Ancak, iyi amaçla yaratıldığı halde, tabiatın kötü kullanılması veya tedbirsizlikten kaynaklanan acı ve ıstırapların Allah'a izafe edilmesi doğru olmaz. "Sana bir iyilik dokunursa o Allah'dandır, sana bir kötülük dokunursa nefsendendir"⁶¹ ayetini bu anlamda yorumlamak mümkündür.

SONUÇ

Doğal acı ve ıstıraplar konusunu, belli başlı klasik kelimelerden dolayı ele aldığımız bu araştırmada varılan sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz.

Kelamcıların, doğal acı ve ıstırapların reel varlığını kabul etmekle birlikte, bunların Allah açısından kötülük olmadığı noktasında birleştikleri söylenebilir. Buna karşın, konuya yaklaşım tarzında, farklılıkların bulunduğunu da kaydetmek gerekir. Mu'tezile, adalet prensibinden hareketle, insan iradesiyle ilişkili olabilecek acı ve ıstırapların sorumluluğunun insana ait olduğunu, bunların dışında kalanların ise Allah'ın fiili olduğunu savunmaktadır. İlâhî fiillerin temel maksadının, insanları faydalandırmak olduğu düşüncesinden hareketle, Mu'tezile depresyon, sel, hastalık, hatta ölüm gibi acı ve ıstırapların, hem ibret ve imtihan gibi iyi bir gayeye hizmet etmeleri hem de bunların karşılığının öbür dünyada verilecek olmasından dolayı kötülük olarak görmemiştir. Bu çerçevede Mu'tezile, dünyada yaşanan acı ve ıstırapların asla Allah'ın cezası olmadığı görüşünü benimsemiştir. Maturîdîlerin, zararlı şeylerde, birtakım ilâhî hikmetler olduğu ve bunların imtihan olabileceği noktasında Mu'tezile ile aynı görüşü paylaştıkları söylenebilir. Gazzâlî'yi hariç tutarsak, Eşarîlerin bu konudaki yaklaşım tarzlarının tamamen farklı olduğunu kaydedebiliriz. Onlar, Allah'ın, mülkünde dilediğini yapma hakkı bulunduğu için, ister hiçbir sebebe bağlı olmasın, isterse ceza olarak olsun Allah'ın acı çektirmesinin iyi olduğunu savunmuşlardır.

Kendi dönemleri itibarıyla belki anlamlı olan bu görüşlerin yeniden gözden geçirilmesi kanaatindeyiz. Zira bu görüşler günümüz insanı için her zaman ikna edici olmayabilir. Çünkü insanoğlu, bugün, doğa kaynaklı acı ve ıstırapların birçoğundan kendini koruyabilmektedir. Hastalık, sakatlık ve çevre sorunlarından kaynaklanan birtakım acılar ise insanla insan ve insanla tabiat arasındaki olumsuz ilişkiden kaynaklanmaktadır. Bu anlamda, bilim ve teknolojinin, dini ve ahlakî değerlerden soyutlanarak kullanılmasının, bazı doğal felaketsel sebepler olduğunu kaydetmek gerekir.

Kur'ân'da yer ve gökte olan her şeyin insan için yaratıldığı ve onun hizmetine sunulduğu ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, doğal felaket gibi algılanan tabii olayları, tabii nizamın işlemesi için gerekli olan mekanizmalar olarak değerlendirilmesi daha doğru olur. Müspet bilim ve insan müşahedesi de bunu doğrular. Elbet-

⁶⁰ Bkz. Uslu, *Çevre Sorunları*, s. 17-28.

⁶¹ 4. Nisâ/ 79

te ki doğal acı ve ıstıraplardan insanın çıkarması gereken dersler ve ibretler vardır. Ancak, tabii nizamın işlemesine hizmet eden doğal olayların, Allah tarafından ibret veya ceza için yaratıldığı yönündeki görüşlerin yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Zira bu görüşler, yukarıda işaret edildiği gibi, ilahî adalet ve hikmet açısından çözümlü güç birtakım problemlere yol açmaktadır. Buna ilaveten bu görüşler, insanları, Allah ve din hakkında sıkıntıya düşürmekten öte bir katkıda da bulunmamaktadır. İnsan müşahedelerine aykırı düşen böyle bir inancı içselleştirmek mümkün olmadığı gibi onu makul ve objektif bir düzeyde savunabilmek de zordur. Netice itibarıyla, doğal acı ve ıstıraplar konusunda yeni yorum ve değerlendirmelere ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Bizim bu çalışmamızın, bu ihtiyacın tespitine yönelik bir katkı olarak değerlendirilmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz.